

ДУХОВНО И КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ ДРЕВНОСТ, ПОСТОЈАНОСТ, САВРЕМЕНОСТ

ГАЛЕРИЈА ЛИКОВНЕ И МУЗИЧКЕ УМЕТНОСТИ САНУ
(13. ДЕЦЕМБАР 2019 – 31. МАРТ 2020)

АУТОР ИЗЛОЖБЕ И УРЕДНИК ПУБЛИКАЦИЈЕ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ
ДОПИСНИ ЧЛАН САНУ

СРПСКА АКАДЕМИЈА
НАУКА И УМЕТНОСТИ

МАНАСТИР
СТУДЕНИЦА

БЕОГРАД 2019

ДОПРИНОС ПРВИХ КТИТОРА (1186–1236)

ДОПРИНОС ПРВИХ КТИТОРА (1186–1236)*

Првобитни манастир Студеница, задужбина великог жупана Стефана Немање, обухватао је цркву посвећену Богородици Евергетиди (Доброчинитељки), трпезарију, бедеме са два улаза, као и зграде за становање и економију, прислоњене уз бедеме. Тај део манастирског комплекса највероватније је саграђен између 1186. и 1196. године, након Немањиног освајања Зете, а пре него што је већ остарели велики жупан, као монах Симеон, у пролеће 1196. дошао да живи у Студеници. Католикон је, судећи по једном позном извору, завршен 1194/1195. Немања је, без сумње, претходно опремио тај храм свим предметима неопходним за богослужење, литургичким сасудима, богослужбеним одежама и књигама, иконама и светитељским реликвијама.

Монах Симеон задржао се у Студеници сасвим кратко, до јесени 1197, када је отишао на Свету Гору на позив најмлађег сина, монаха Саве. Ктиторска права и дужности пренео је на синове Стефана и Вукана, а непосредну бригу над манастиром поверио је монаху Дионисију, поставивши га за игумана. На Светој Гори је са Савом обновио запустели манастир Хиландар, у којем је већ у фебруару 1199. преминуо и био погребен. Осам година касније Сава је пренео очеве мошти у домовину и положио их у раније припремљен саркофаг, постављен у студеничкој цркви у време њене изградње. Након што су се појавила прва сведочанства о њиховој мироточивости и чудотворности, зачет је светитељски култ, у чему је најважнију улогу имао најмлађи син преподобног Симеона. Он је написао житије и службу оцу, па је први ктитор Студенице прослављан и богослужењем. Убрзо је сврстан међу најважније свете заштитнике српских владара и њихове државе, а Студеница је као његово гробно место дости-

гла највиши ранг у хијерархији српских манастира. Према одредбама студеничког типика, који је Сава саставио по угледу на устав славног манастира Богородице Евергетиде код Цариграда, Немањина задужбина уживала је пуну аутономију у односу на надлежног епископа. Има мишљења да се управо у независности Студенице од Охридске архиепископије, под чијом се јурисдикцијом тада налазио највећи део српских земаља, крио зачетак аутокефалности Српске цркве.

Преузевши старешинство над очевом задужбином, Сава је, као архимандрит, уз подршку старије браће – великог жупана Стефана и великог кнеза Вукана – наставио посао на изградњи и украшавању манастирских грађевина. Најважнији подухват било је осликавање Богородичине цркве, завршено вероватно већ 1209. године уз ангажовање врхунских византијских мајстора. Истом приликом украшен је фрескама и главни (западни) улаз у манастир, на који су, по византијском обичају, постављени портрети владара ктитора. Могуће је да је Савиним настојањем довршена и раскошна скулптурална декорација фасада католикона, с обзиром на ћириличке натписе који прате њен најважнији део – украс западног портала. Тада је највероватније млади архимандрит на обронцима планине Чемерно, узводно уз реку Студеницу, десетак километара од манастира ка северозападу, засновао и испосницу са омањом једнобродном црквом Светог Ђорђа и келијама приљубљеним уз стрме стене (тзв. Горња испосница светог Саве).

Негде око 1217. године Сава је одлучио да напусти Студеницу. Прво је отишао у Хиландар, а после неколико година запутио се у Никеју, где је 1219. добио архиепископски чин и испословао самосталност

Српске цркве. Вративши се у домовину, столовао је у Жичи, али је и даље био блиско повезан са Студеницом. Још док је боравио у Хиландару, послао је монаха Иларија како би осигурао да из саркофага са Симеоновим моштима поново почне да истиче миро. Пре него што је почео да обавља архиепископску дужност, поклатио се очевим моштима у Студеници. Том приликом у манастиру је прославио Ускрс, а затим изговорио поуку сабраним монасима и свештенству. Неколико година касније, у Расу или можда управо у Студеници, замонашио је оболелог брата Стефана. До тог замонашења дошло је највероватније непосредно пре него што је првовенчани краљ 24. септембра 1227. преминуо. Извесно је, у сваком случају, да је Стефан најпре био сахрањен поред саркофага у којем су чуване мироточиве мошти његовог оца. Ктиторско право над Студеницом тада је преузео Стефанов најстарији син Радослав, а њега је око шест година касније у улози владара Србије и студеничког ктитора наследио млађи брат Владислав. У време владавине те двојице краљева, уз Савину сагласност, а готово извесно и на његов подстицај, предузети су нови крупни радови у манастиру Богородице Добродичинитељке. Саграђени су и живописани спољна приправа с два бочна параклиса, кула звоник изнад западног манастирског улаза и црквица Светог Николе. Спољну припрату су студенички монаси све до првих деценија прошлог столећа називали Савином припратом, али је на основу сачуваних фресака јужног параклиса извесно да је она (или бар поменути параклис) саграђена и украшена заслугом једног од двојице старијих синова краља Стефана. Обично се сматра да је то био краљ Радослав, мада се не сме сасвим искључити ни друга могућност. Опрезност је потребна и када се говори о преостала два ктиторска подухвата изведена у Студеници током последњих година живота архиепископа Саве (1229–1236). Више је разлога да се у том контексту помишља на Радослава него на Владислава. Између осталог, познато је да је најстарији син Првовенчаног после свргавања с престола живео у Студеници као монах Јован. Ту је и сахрањен, сва је прилика у северном делу западног травеја Богородичине цркве.

Време првих ктитора најбоље репрезентује Богородичина црква – њена архитектура, скулптурални украс и живопис. Како је реч о непокретној баштини, она је на изложби углавном представљена копијама фресака, одливцима делова архитектонске пластике и мултимедијалном интерактивном презентацијом архитектуре задужбине Стефана Немање. Изложени су, међутим, и делови аутентичног сликаног украса – драгоцени фрагменти фресака са улазне манастирске куле. На њима су сачувани ликови Стефана и Вукана, двојице старијих Немањиних синова. Најзначајнији и најуспелији делови живописа Радослављеве приправе и цркве Светог Николе приказани су копијама. Специјално за ову изложбу израђене су мермерне реплике надгробних натписа игумана Игњатија и Дионисија, као и студеничког сунчаног часовника, верно пренете с јужне фасаде католикона. Изглед најстаријих књига које су употребљаване у манастиру Студеници дочаравају *Вуканово јеванђеље* и *Београдски њаримејник*, два рукописа из времена владавине Стефана Првовенчаног, од којих је први сасвим сигурно настао по његовом налогу. Важна сведочења о првим ктиторима и њиховој епохи носе примерци византијског новца из друге половине XII века, печат великог жупана Стефана Немање, те прстење краљева Стефана Првовенчаног и Радослава.

* Аутор свих текстова који у овој публикацији претходе целинама с каталожким јединицама је Миодраг Марковић. Ти текстови су прегледног карактера и углавном су засновани на истраживањима историје манастира која су спровели В. Петковић, М. Шакота и С. Ђирковић: В. Р. Петковић, *Манастир Студеница*, Београд 1924, 1–16; Г. Бабић, В. Корач, С. Ђирковић, *Студеница*, Београд 1986, 10–20, 90–94, 146–153, 180–187; М. Шакота, *Студеничка ризница*, Београд 1988. Коришћене су и следеће публикације: М. Кашанин и др., *Манастир Студеница*, Београд 1986; М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиној доба*, I, Београд 1986; М. М. Петровић, *Студенички њијик и самосталност Српске цркве*, Београд 1986; *Благо манастира Студенице*, аутор концепције изложбе и публикације В. Ј. Ђурић, Београд 1988; Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1988; М. Поповић, *Манастир Студеница. Археолошка открића*, Београд 2015; *Културно наслеђе манастира Студенице*, ур. М. Анђелковић, М. Матић, Манастир Студеница 2019.

**24. КТИТОРСКА КОМПОЗИЦИЈА
ИЗ ЈУЖНОГ ПАРАКЛИСА
РАДОСЛАВЉЕВЕ ПРИПРАТЕ.
СВЕТИ СИМЕОН НЕМАЊА,
СТЕФАН ПРОВЕНЧАНИ КАО
МОНАХ СИМОН, РАДОСЛАВ И АНА,
СИМЕОН, ИГУМАН СТУДЕНИЦЕ (?)**

Студеница, Богородичина црква,
Радослављева припрата, јужни па-
раклис, око 1235, копија
копирао Милош Јовановић, 1968.
казеинска темпера на платну, 279 x 200 cm
Галерија фресака Народног музеја у Београду

У најнижој зони на јужној страни конхе јужног па-
раклиса спољашње припрате насликана је ктитор-
ска композиција. На њеном источном крају пред-
стављен је патрон параклиса свети Симеон Немања,
седе косе и дуге седе браде, чеоно постављен, одевен
у монашку расу, али главе овенчане златним венцем
у облику обруча са камарионом, украшеним бисер-
јем. Десну руку подигао је у гесту благослова, док
у спуштеној левици држи развијени свитак с којег
је натпис ишчирио. Уз његов десни бок насликан је,
под прозором, у дубокој проскинези један монах,
можда Спиридон, студенички игуман вероватно из
времена другог ходочашћа светог Саве Српског у
Свету земљу.

С друге стране светом Симеону прилази његов
син, почивши краљ Стефан Првовенчани, одевен у

монашке хаљине, такође с венцем на глави, украшеним дисерјем, с којег су висиле две сије. Сликањем владарских венаца на главама двојице замонашених српских владара, они су иконографски означени као “Нови Јоасафи”, чиме је истакнут њихов подвиг одрицања од власти. Стефан је телом усмерен ка светом Симеону. Према њему указује и подигнутом десницом, али му је глава окренута на супротну страну, ка ктитору смерно погнуте главе, с моделом параклиса у руци. Њега Стефан држи за руку, приводећи га и препоручујући патрону. Ставови и гестови Стефана Првовенчаног и ктитора одговарају потпуно иконографској поставци фигура Богородице и светог Симеона из ктиторске композиције у наосу студеничког католикона. Почетак натписа уз портрет ктитора, који је садржавао његово име, уништен је. Међутим, на основу преосталог дела натписа јасно је да је реч о једном од старијих синова Првовенчаног, који је био краљ српских и поморских земља. Његово високо достојанство истакнуто је такође одећом (пурпурна туника са златним периврахсионом, црвена хламида украшена златним круговима у које су уписани двоглави орлови) и инсигнијама (венац у облику обруча са сијама, сада истрвен). Ктитору је, као и двојици његових почивших предака, био исправа насликан нимб око главе, али је он још у току рада сликара поништен, па је преко њега исписан део натписа. Иза ктитора ступа његова супруга, пружајући руке у молитвеном гесту према светом Симеону. Она је одевена у плаву хаљину и црвену хламиду украшену златним тавлионима и круговима у које су уписани двоглави орлови. Око главе није имала нимб.

На основу поређења портрета ктитора параклиса с нешто старијим ликовима синова Стефана Првовенчаног у Милешеви, већина истраживача је склона закључку да је у студеничком параклису насликан краљ Радослав (1227–1233/34) са супругом Аном. Међутим, сликарство параклиса настало је након прве смене на трону српске цркве, о чему сведочи портрет Арсенија I као архиепископа, насликан између ликова јеромонаха Саве (Првослава) Немањића и светог Саве I, на западном делу северног зида истог параклиса. Због тога поједини истраживачи сматрају да у ктитору треба ипак препознати краља Владислава (1233/1234–1243), са женом Белославом. У сваком случају, фреске параклиса, па и портрети, могу се датовати у време око 1235. године.

ЛИТЕРАТУРА: Смирнов, Бошковић, 1933–1934, 335–347; Радојчић, 1934, 15–17; Николић, 1981, 57–66; Ђорђевић, 1993, 159–166.

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

25. ПРЕНОС МОШТИЈУ СВЕТОГ СИМЕОНА НЕМАЊЕ У СТУДЕНИЦУ

Студеница, Богородичина црква,
Радослављева припрата,
јужни параклис, око 1235, копија
копирао Шиме Перић, 1965.
казеинска темпера на препарираним
ланеном платну,
176 × 460 cm
Галерија фресака Народног музеја у Београду

Представа Преноса моштију светог Симеона Немање у Студеницу завршна је сцена циклуса монашког дела житија првог студеничког ктитора у јужном параклису Богородичине цркве. Реч је, заправо, о најстаријем циклусу посвећеном родоначелнику династије Немањића, патрону параклиса, који се састојао од пет или, вероватније, шест сцена. Почињао је на северном делу источне стране конхе параклиса представом замонашења Стефана Немање у цркви Светог Петра и Павла у Расу 1196. године. Са доста поузданости може се препознати и садржај друге у низу епизоде – Долазак светог Симеона на Свету Гору. Две или три наредне сцене тешко је идентификовати са сигурношћу. Несумњиво је само то да је међу њима морала бити насликана, због свог значаја, сада потпуно уништена представа Успења светог Симеона, вероватно као претпоследња у низу, на северном крају западног дела параклиса. О њеној иконографији може се судити на основу сцене исте тематике сачуване у нешто сажетијем циклусу житија светог Симеона у јужној капели уз припрату Сопоћана. Тамо је, такође као завршна епизода, насликана представа Преноса моштију светог Симеона у Студеницу. Она прилично доследно понавља старији студенички пример. Познато је да су се истим предлошком, преузетим из Студенице, послужили касније

и живописци јужног параклиса католикона у манастиру Градцу.

Сцена Преноса моштију светог Симеона у Студеницу заузима читаву другу зону северног зида јужног параклиса студеничког католикона. Описујући догађај који се одиграо 1207, када је свети Сава као млад монах донео мошти свога оца из Хиландара, сликари су издужену правоугаону композицију поделили на два подједнака дела. На левој страни представљена је поворка с носилима на којима лежи свети Симеон руку прекрштених на грудима, одевен у монашку расу. Представа је у свом крајњем левом делу готово потпуно уништена. Јасно је ипак да је задњи крај носила био у рукама човека у црвеним ципелама, дакле врло високог рода. По-

што предњи крај носила држи особа у истој таквој обући и патрицијским хаљинама највишег ранга, у којој је с разлогом препознат велики жупан Стефан, може се закључити да су Симеонове мошти носила два његова старија сина, измирена управо над тим моштима. Да је задњи крај носила заиста држао Вукан, уверава и поређење с боље сачуваном сценом Преноса из Сопоћана. Покрај Стефана, иза носила, иду двојица бољара, један седокоси и један голобради. За њима ступају два или три монаха схимника, оштећених ликова, који на том месту, иза носила, нису насликани у сопоћанској композицији. Први има дугу сасвим седу у два прамена раздељену браду. Нема нимало извесности да је иза њега био представљен свети Сава. Њега није могуће са сигурношћу

препознати ни на сопоћанској представи Преноса. На десној страни композиције насликане су зидине манастира Студенице, из којих се издиже Богородичина црква црвене куполе, без Радослављеве припрате. Испред манастира стоје две групе људи. Првучине монаси, а испред њих, у сусрет моштима првог ктитора ступа свештенство. Виде се рашки епископ, један презвитер и више ђаконa с тонзурама, који, кадећи, у сусрет светом Симеону носе попрсну икону Богородице Параклисе. Насликана је на црвеној позадини, а испод ње виси пурпурна крстоликим златовезом украшена подеа.

ЛИТЕРАТУРА: Ђурић, 1964, 72–90; Todić, 2008, 519–524.

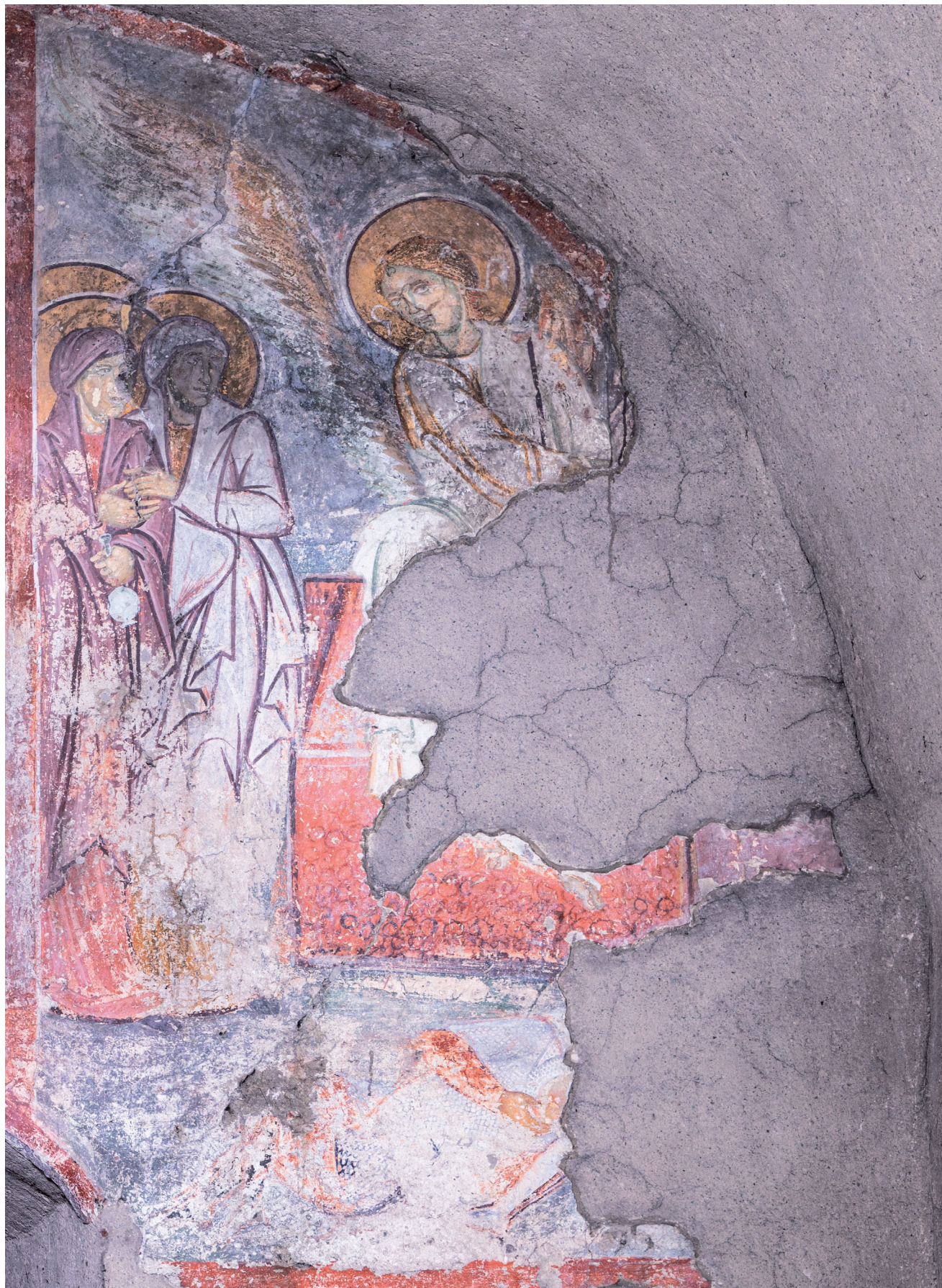
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

26. МИРОНОСИЦЕ НА ХРИСТОВОМ ГРОБУ

25

Студеница, црква Светог Николе, око 1235, копија копирао Душан Михаиловић, 1958. казеинска темпера на платну, 160 x 132 cm Галерија фресака Народног музеја у Београду

Цркву Светог Николе у Студеници (Никољачу), саграђену југоисточно од Богородичине цркве, подигао је непознати ктитор и украсио фрескама у четвртој деценији XIII века. Током времена зидно сликарство цркве веома је пострадало. Од првобитног живописа преостало је неколико сцена и поје-

диначних фигура. Једна од њих је композиција *Мироносице на Христовом гробу*, приказана на јужном делу западног зида наоса, непосредно до представе *Васкрсења Лазаревој*, од које је одвојена црвеном бордуrom. *Мироносице на Христовом гробу*, композиција заснована на догађају описаном у сва четири јеванђеља (Мт. 28: 1–8, Мк. 16: 1–7, Лк. 24: 1–2, Јн. 20: 1–7), чинила је део циклуса Великих празника, који је био првобитно приказан у храму. Иконографско решење представе уобичајено је за време у којем је фреска настала. Слика приказује тренутак док три мироносице прилазе гробу Господњем с леве стране. Света жена насликана уз саму бордуру носи у руци посуду с миром намењеном помазању Христовог мртвог тела. Од фигуре треће мироносице види се само део нимба, који указује на њено учешће у посети светом гробу. Испред светих жена приказан је анђео у белој одећи како седи на црвеном правоугаоном камену. Главом окренут ка мироносицама, он у левој руци држи скиптар, док десном показује на празан гроб, некада видљив на десној страни сцене. Његово лево крило је веома велико и у потпуности наткриљује свете жене, стварајући утисак да је анђео управо слетео на Христов гроб. Приказ анђела знатно је већих димензија од фигура мироносица, иако је постављен у исти план с њима. Сасвим у дну композиције, на месту где је живопис прилично страдао, распознају се контуре уснулих стражара.

Фреска је изведена на плавој позадини, у каснокомнинском линеарном стилу. Линија је чврста, сигурна и тврда у извођењу контуре ликова и набора драперије. На лицима и рукама учесника опажа се моделација инкарната светлијим и тамнијим окером с примесама зелене. Приметан је напор сликара да каскадним ритмовима драперије унесу покрет у статичну сцену. Узнемиреност и изненађење светих жена појавом анђела сугерисани су покретима, гестовима и изразима лица. Мироносица најближа анђелу приказана је како се привија уз другу свету жену и у страху обема рукама придржава њену левицу. На основу ликовних особености зидног сликарства цркве Светог Николе у Студеници закључено је да је иста група уметника радила и на извођењу најстаријих фресака у Богородици Љевишкој у Призрену (око 1220–1230).

ЛИТЕРАТУРА: Ђурић, 1961, 63–76; *Студеница*, 1986, 86–87 (Бабић); Кашанин, Чанак-Медић, *Манасџир Студе-*

ница, 1986, 179–180 (Тодић); Чанак-Медић, Тодић, 2011, 117–121 (Тодић).

ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ

27. СВЕТИ ЈОВАН ПРЕТЕЧА

Студеница, црква Светог Николе, око 1235, копија копирала Зденка Живковић, 1969.
казеинска темпера на платну, 80 x 56 cm
Галерија фресака Народног музеја у Београду

Цркву Светог Николе у Студеници (Никољачу) осликали су непознати сликари у четвртој деценији XIII века. Од првобитних фресака остали су до данас сачувани само фрагменти живописа, међу којима је и представа светог Јована Претече. Један од најпоштованијих и најугледнијих светих и велики заштитник хришћана насликан је на јужној страни северног пиластра наоса. Сачувана у попрсју, представа приказује светитеља у полупрофилу, издужене и благо погнуте главе на плавој позадини. Првобитно је Претечином попрсје, како се верује, чинило део композиције Деизиса. Покрај главе светог обележене нимбом налази се натпис (вѣ)ты ю(анъ). Јованов лик упечатљиво је остварење надареног сликара. У сликарском поступку виде се особине каснокомнинског стила. С посебном пажњом уметник је насликао лице изражајних портретних карактеристика: крупне бадемасте очи, дуг танак нос и истакнуте румене јагодичне кости, с тамносмеђом валовитом косом која пада на рамена и краћом брадом исте боје раздвојеном у праменове. Окер инкарнат моделован је зеленим сенкама и белим акцентима творећи изразиту експресивност лица светог Јована. Строгом, аскетском Претечином лику својствена је унутрашња снага, а мисаона усредсређеност исказана је погледом. Представа светог Јована Претече из цркве Светог Николе у Студеници, како је запажено, поседује одређене сродности са зидним сликама у Богородици Љевишкој у Призрену, те се сматра да су сликари Никољаче били аутори и најстаријих сачуваних призренских фресака.

ЛИТЕРАТУРА: Ђурић, 1961, 63–76; *Студеница*, 1986, 86–87 (Бабић); *Манасџир Студеница*, 1986, 179–180 (Тодић); Чанак-Медић, Тодић, 2011, 117–121 (Тодић).

ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ

